

ЧЛЕНУВАНЕ НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ ИМЕНА ОТ МЪЖКИ РОД В ТРОЯНСКИЯ ДАМАСКИН

Един от най-грижливо написаните дамаскини — Троянски дамаскин, — за който Б. Цонев пише, че е „колкото красив, толкоз и интересен български паметник“. [вж.1; 5] Той не е датиран. Най-старата година, отбелязана в него, е 1778. Като се съди по падежните остатъци, по сравнително малкото турцизми в текста на паметника и други, можем да определим, че е бил писан не по-късно от средата на XVIII в.

Въз основа на езиковите особености на Троянския дамаскин трябва да се допусне, че той бил преписан в Източна България. Езикът на Троянския дамаскин е народен, само някъде, особено в цитати от свещеното писание, е примесен с тогавашния черковен език. В него намираме и следи както от руско, така и от сръбско влияние.

Дамаскините от XVIII в. под влияние на говоримия език, на тенденцията към демократизиране на книжнината и главно поради въздействието на Дамаскин Студит и на други гръцки писатели от демократичното течение (Агапий Критски, XVII в.), са написани на новобългарски език.

Като казваме новобългарски, имаме съзнанието, че този термин носи до известна степен условен характер; езикът още не е говоримият народен език. Това е една своеобразна смесица от живи и остарели книжовни форми и думи. Преобладаващото в тази смесица обаче са чертите на новобългарския език – обикновено липсва инфинитив, падежната система е разрушена, често се среща членна форма, в книжнината навлизат фонетични и лексикални белези на диалектите.

Писани предимно на по-достъпен народен език, дамаскините са не само важни литературни паметници, но и паметници с необикновено голямо значение за историята на българския език и за българската историческа диалектология. [4; 237-241]

В класическия старобългарски език няма категория „определеност“, но доста рано по старите езикови паметници се забелязва засилване на употребата на показателното местоимение *тъ, та, то*, което се е поставяло след името. То е било неударено, изговаряло се е заедно с предходната дума и се е сляло с нея. Постепенно това следпоставено показателно местоимение се е граматикализирано и се е превърнало в граматически член, тъй като се е употребявало с нарастваща честота в разволя на езика.

Морфологически показател на граматическата категория „определеност“ в съвременния български език е определителният член.

Категорията е една от екзотичните прояви на съвременния български език, доколкото не е присъща на нито един от останалите славянски езици. В същото време тя присъства в най-задълбочено изучените европейски езици (английски, немски, френски, испански, италиански и др.) и би следвало резултатите от проучванията на западноевропейските учени да дадат някакво отражение върху проучванията в България, особено що се отнася до семантичния потенциал на цялата категория. От трета страна обаче, във формален план българската категория значително се отличава от същата (или подобната) категория в споменатите езици (има най-близки паралели със съответната категория в румънския език). Докато в западноевропейските езици формалното противопоставяне е еквиполентно, а в българския език противопоставянето е привативно: *книга* (няма морфема) - *книгаТА* (налице е определителна морфема, определителен член). Да не говорим за това, че изразяването на маркираното значение е в рамките на синтетичната словоформа, т. е. налице е по-висока степен на граматикализация. Това показва, че съпоставителните изследвания между българския език и споменатите (разбира се, и други) западноевропейски езици могат да предоставят задоволителни резултати и за двете страни в съпоставката. [2; 188-193]

Не е открито инвариантно значение на т. нар. определителен член. Това значение се нарича определеност, но е известно, че включва три съставки, които

трудно се обединяват семантично, въпреки че СА изразени от един и същ формален показател (т. нар. индивидуална, количествена и родова определеност).

Не е установено главното значение на немаркирания член на категорията. За общото значение на немаркирания член проблем няма. Щом сме приели, че маркираното значение се нарича определеност, общото значение ще бъде неопределеност. Остава открит въпросът, дали след установяване на инвариантната семантика на членната морфема, названието ще остане същото. От друга страна, е сигурно, че главното значение на немаркирания член ще бъде открито едва след установяването на споменатата инвариантна семантика.

Не е решен въпросът с т. нар. неопределителен член в българския език. Става дума за "неопределители" като *един, една, едно, едни, някой, някои* и други. Ако се приеме наличието на такъв член (той, разбира се, не може да бъде "неопределителен", щом има формално немаркирани неопределени форми от типа *книга* – трябва да му се търси друго название), категорията би станала тричленна (*книга, една книга, кни-гата*), тъй като не може да се пренебрегне формално немаркираният член, нито пък да се декларира твърдение между него и члена, маркиран с *един* или *някой*.

На този етап от развитието на българския език не е логично да се приеме наличието на неопределителен член от типа *една книга*. Мястото му е в периферията на функционално-семантичното поле на категорията.

Категорията все още няма наименование, подобно на време, залог, наклонение, род, число, лице и под., т. е. наименование, което да обединява и двата члена на категорията. Използваното в практиката наименование *определеност* е неточно, тъй като (съгласно утвърдените термини) това е названието на маркирания член на категорията. Същото би било, ако наречем категорията *число* – множественост, категорията *залог* – страдателност, категорията *статус* – отрицателност и т. н. Доколкото това не се прави, не можем да приемем и наименованието *определеност*.

Да се назове категорията *членуване*, също е неточно, тъй като този термин означава механизма на формиране на маркирания член и пак не обхваща цялата категория.

Изборът на член при съществителните от мъжки род, които завършват на съгласен звук, зависи от това, дали този съгласен звук е бил в миналото мек или не, защото в членуваната форма мекостта обикновено се пази. Например, от съвременна гледна точка съществителните *кон* и *клон* завършват на една и съща твърда съгласна *н*, но в *кон* тази съгласна е била мека (както е и сега в някои от българските диалекти), затова ние членуваме *конят*, *коня*, докато съществителното *клон* се членува *клонът*, *клона*.

Така наречената „мека членна морфема се прибавя към ограничен брой съществителни като *път* — *пътят*, *цар* — *царят*, *сън* — *сънят* и др. Така се членуват всички съществителни, образувани с наставката *-тел*: *учителят*, *председателят*, *предпазителят* и пр., а също и съществителните, образувани с наставка *-ар* (или *-яр*) за лица: *воденичарят*, *месарят*, *яйчарят*, *юбилярят*. Но съществителни, завършващи на *-ар*, които не означават лица, се членуват с членна морфема *-ът* (*-а*), а не *-ят* (*-я*), напр. *календарът*, а не „*календарят*“, *пазара*, а не „*пазаря*“ и пр.

Членните морфemi за мъжки род се делят на „пълни“ и „кратки“. Пълните форми съдържат съгласната *т*, а при кратките тя е изпаднала. Знаем обаче, че правописно е прието крайно *ъ* да се пише с буквата *а*, но правоговорът изисква да се изговаря *ъ*: пишем *Очистих снега* с *а*, но изговаряме *Очистих /снегъ/* с *ъ*. По същия начин се изговаря и членът *-я*: пишем *денят* и *деня* с буквата *я*, но изговаряме */ден'ът/* и */ден'ъ/* с *ъ*: *Ще дойде денят /ден'ът/ на истината, Да посрещнем деня /ден'ъ/ на истината*.

Според съвременния български правопис трябва да употребяваме пълния член, когато съществителното е подлог или сказуемно определение на подлога, а във всички останали случаи се пише краткият член. Това правило се основава на остарялото и неправилно схващане за съществуването на падежи в български език — даже така е формулирано правилото в указа за правописа през 1945 г.: „в именителен падеж се пише *ът* и *-ят*“.

Напоследък се забелязва изпускане на члена при някои сложни названия, използвани като собствени имена, напр. вместо *Работя в Софийския*

университет някои казват *Работя в Софийски университет*; трябва да предпочитаме израза *Българската телевизия обявява конкурс за...* пред *Българска телевизия обявява конкурс за...*; *Търсих книгата и в Народната библиотека* (а не: „...в Народна библиотека"); не: „*Законът е внесен в пленарна зала*", а: *...в пленарната зала*. [3; 71-75]

Целта на работата е да се опише употребата на определителния член във формите за мъжки род в единствено число.

I. Употреба на пълен член. Тук се представят 25 случая с пълен член, които са ексцерпирани от I – IV част на Троянския дамаскин. Употребени са различни фонетични варианти на пълния член – -ѣтъ, -ѣт, -ѣт, -ѣтъ, -атъ, -ѣтъ. Те се срещат при съществителни имена, които изпълняват различна синтактична функция – на главна или второстепенна част на изречението.

I. 1. Съществителни в ролята на подлог (5). Причислените тук примери с пълен член отговарят на изискванията на съвременния български книжовен език. Примери:

– ѣтъ (3): *грѣхъ* – „и да ти надвѣе *грѣхътъ*”; ТрД, л. 12:24; *дѣаконъ* – „и *дѣаконътъ* оста скръбенъ и гриженъ”; ТрД, л. 32:16; *дѣаконъ* – м. р.; „и *дѣаконътъ* ... *втиде* и стори така”; ТрД, л. 33:12;

– ѣт (1): *старецъ* – м. р.; „а *старецът* мѣ рече”; ТрД, л. 32:29;

– ѣт (1): *дѣаконъ* – м. р.; „и задрѣжа го *дѣаконът* и цѣлова го”; ТрД, л. 33:17.

I. 2. Съществителни в ролята на пряко допълнение (2). Членуването на тази част на изречението не е норма в съвременния български книжовен език. Примери:

– ѣтъ (1): *стопанинь* – м.р.; „догдѣ мѣ се найде *стопаниньтъ*”; ТрД, л. 13:9;

– атъ (1): *животъ* – м. р.; „и тѣка цѣме прѣпрати *животатъ* нашъ мирно и незазорно...”; ТрД, л. 16:9.

І. 3. Съществителни в ролята на непряко допълнение (5). Членуването на тази част на изречението не е норма в съвременния български книжовен език. Примери:

– **тът** (1): оумъ – м.р.; „чувай се да се не отплеснешъ съсь оумътъ“; ТрД, л.12:14;

– **тътъ** (1): свѣтъ – м.р.; „и сега и сѣкогы и дори до край свѣтътъ“; ТрД, л. 16:15;

– **тът'** (2): оумъ – м.р.; „и вѣшь си съсь оумътъ' си“; ТрД, л. 34:29; домъ – м.р.; „и на избранномъ чл(овѣ)къ на домътъ' та съм хартгаларій“; ТрД, л. 35:2;

– **ьтъ** (1): мрътвецъ – м.р.; „отвори мѹ разумъ да опита кр(ъ)стовете на мрътвецътъ“; ТрД, л. 45:23-24.

І. 4. Съществителни в ролята на обстоятелствено пояснение (13). Членуването на тази част на изречението не е норма в съвременния български книжовен език. Примери:

– **тътъ** (4): свѣтъ – м.р.; „...какъвто вѣше пръвень на свѣтътъ“; ТрД, л.3:13; стълпъ – м.р.; „и доплъзѣ по стълпътъ с(ва)т(оу)мѹ Симеѹмѹ“; ТрД, л.25:22; стълпъ – м.р.; „Стоа с(ва)тѹй симеѹнъ на стълпътъ“; ТрД, л.26:7; тръгъ – м.р.; „и наедно пойдохъ ме до тръгътъ“; ТрД, л. 35:8;

– **ьтъ** (7): свѣтъ – м.р.; „да вѣха вѣмѣ добръ и с(ва)тѹи сички чл(овѣ)ци дѣто на свѣтътъ“; ТрД, л.5:15-16; стълпъ – м.р.; „повелѣ да внесътъ вътрѣ прѣд стълпътъ“; ТрД, л.22:28; стълпъ – м.р.; „и погревоха та тамо прѣд стълпътъ“; ТрД, л. 23:11; стълпъ – м.р.; „зміа голѣма ... заплъзѣ под стълпътъ“; ТрД, л. 24:7; стълпъ – м.р.; „и на оутрѣ въ пон(е)делник вѣлѣзох на стълпътъ“; ТрД, л.26:14; стълпъ – м.р.; „и тѣлото мѹ се повдигъ от стълпътъ“; ТрД, л.26:28; – **тът**; стълпъ – м.р.; „и притекоха прѣд стълпътъ с(ва)таго Симеѹна“; ТрД, л. 23:22;

– **ать** (1): коремъ – м.р.; „и порасте зміа оу корематъ и“; ТрД, л.23:30;

– ть (1): ѡл'тар'ь – м.р.; „и видѣхъ че исходи изъвѣтрѣ ѡт ѡл'тар'ь като един' дїаконь”; ТрД, л. 35:29.

II. Употреба на кратък член. Тук се представят 9 случая с кратък член, които са ексцерпирани от I – IV част на Троянския дамаскин. Употребен е краткия член – **а**. Той се срещат при съществителни имена, които изпълняват най-често второстепенна част на изречението.

II. 1. Съществителни в ролята на пряко допълнение (7). Членуването на тази част на изречението е норма в съвременния български книжовен език. Примери:

– а (7): сыромахъ – м.р.; „ами и ные братїе кога видим сыромаха”; ТрД, л. 31:19; пътникъ – м.р.; „ами и ные братїе кога видим сыромаха, или пътника”; ТрД, л. 31:19; чюждин'цъ – м.р.; „ами и ные братїе кога видим сыромаха, или пътника и чюждин'ца”; ТрД, л. 31:19; братъ – м.р.; „ами мой ѡт(ь)ць ималь брата”; ТрД, л. 41:22; мортьв'цъ – м.р.; „и слзчи се та изнесоха едного мортьв'ца да го погрекаты”; ТрД, л. 45:21; кръстъ – м.р.; „защо да имаме ч(ь)стнаго кр(ъ)ста помощника”; ТрД, л. 48:28; помощникъ – м.р.; „защо да имаме ч(ь)стнаго кр(ъ)ста помощника”; ТрД, л. 48:28.

II. 2. Съществителни в ролята на непряко допълнение (1). Членуването на тази част на изречението е норма в съвременния български книжовен език. Примери:

– а (1): животъ – м.р.; „и така щем да се лишим и да ѡтпаднеи ѡт живота и ѡт вѣчно добро”; ТрД, л.32:24.

II. 3. Съществителни в ролята на обстоятелствено пояснение (1). Членуването на тази част на изречението е норма в съвременния български книжовен език. Примери:

– а (1): животъ – м.р.; „на твоѡта вѣра да ти вѣде бл(аго)с(ло)венїе до живота твоего”; ТрД, л. 25:10-1.

От приведените 25 примера с пълен член само пет отговарят на съвременните изисквания, а останалите 20 са в противоречие с нормата на съвременния български книжовен език. Примерите с кратък член са само 9 и те се срещат само при второстепенни части на изречението и напълно са в съответствие със съвременните правила.

Изнесенят езиков материал свидетелства, че при употребата на определителния член при съществителните от мъжки род в Троянския дамаскин все още няма установени правила. Това се обяснява с факта, че такива започват да се налагат в българския език едва след един век (когато е създаден този писмен паметник от XVIII век) – през последната четвърт на XIX век, когато се извършват унификационните процеси. Затова считаме, че тази наша работа би имала принос към въпроса за изследването на членната морфема в историята на българския език.

Новите езикови черти са прокарани в най-голяма за времето си степен последователно и съзнателно, а влиянието на старата традиция, което е несъмнено, е възприето, в по-голямата част от случаите, също така съзнателно, като целта на книжовниците не е била да архаизират езика, а да го обогатят и в известна степен, особено що се отнася до правописа.

Пълен отговор обаче на въпроса за съотношението на употребата на пълен и кратък член при подлога може да се даде само при пълна ексцерпция на материала от Троянския дамаскин.

Литература

1. *Иванова А.* Троянски дамаскин. – София: БАН, 1967. – 397 с.
2. *Молле К.* За функциите на определителния член в южнославянските езици // Славистиката в началото на XXI век. Традиции и очаквания. Доклади от Шестите национални славистични четения, проведени на 26 и 27 април 2002 г. в Софийския университет «Св. Климент Охридски». – София, 2003. – с.188-193.
3. *Пашов П.* Българска граматика. – Пловдив: «Хермес», 2002. – 455с.
4. *Петканова Д.* Българска средновековна литература. – Велико Търново: «Абагар», 2001. – 764 с.
5. *Петканова Д.* Енциклопедичен речник. Старобългарска литература. – Велико Търново: «Абагар», 2003. – с.134-135.